

جمهوری اسلامی ایران

نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاهها

دانشگاه معارف اسلامی

پایان نامه کارشناسی ارشد

مدرسی معارف اسلامی

گرایش: تاریخ و تمدن اسلامی

عنوان:

بررسی وضعیت فرهنگی دولت حمدانی در حلب

استاد راهنما:

خانم دکتر فاطمه جان احمدی

استاد مشاور:

آقای دکتر نعمت الله صفری

نگارش:

سید محمد مهدی موسوی

۱۳۸۹

کلیه حقوق این پایان نامه اعم از چاپ، تکثیر، نسخه برداری، ترجمه، اقتباس، و ... برای دانشگاه معارف اسلامی محفوظ است، نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

تقدیم به

تمام کسانی که قدمی در راه اعتلای تشیع برداشته اند

پدر و مادر عزیزم که چراغ راهم بودند

همسر مهربانم که همراهم بود

سپاسگذاری و تشکر

حمد و سپاس بی منتهی خدایی را که با خلقت انسان و با دادن نعمت های فراوان به او ، وی را اکرام نمود و با این اکرام او را بر سایر خلایق برتری داد، و با محمد و آل محمد که درود خدا بر ایشان باد، نعمت خود را بر خلق تمام نمود، تا روشنایی بخش راه هدایت باشند، و خلایق را از گمراهی نجات داده، ایشان را به راه مستقیم الهی رهنمون شوند. و چون لازمه سپاس خالق تشکر از مخلوق است، در اینجا تشکر و سپاس صمیمانه و ارجمندانه خود را از تمام کسانی که در این تحقیق کمک و همراه نگارنده بودند، ابراز می دارم. اساتید محترمی که بدون راهنمایی های کاربردی و روشنگرانه ایشان این تحقیق شکل نمی گرفت و به سر انجام نمی رسید. استاد محترم راهنما سرکار خانم دکتر فاطمه جان احمدی که با راهنمایی های ارزشمند و راهگشای خود، از ابتدای طرح کار و در طول تحقیق و نگارش همواره همراه و یاور کار بودند، و استاد محترم مشاور جناب آقای دکتر نعمت الله صفری که با نکات دقیق و ارزشمند خود راهنمایی های لازم را ارائه نمودند، و استاد محترم داور جناب آقای دکتر منتظر القائم که با صرف وقت و مطالعه این پایان نامه بر دقت کار افزودند.

لازم است در اینجا کمال تشکر و قدردانی خود را به همراه آرزوی موفقیت و تندرستی روز افزون برای همه این بزرگواران اعلام دارم و از خدای منان توفیقات بیشتر برای ایشان درخواست نمایم. همچنین جا دارد از استاد محترم سرکار خانم دکتر بتول مشکین فام که علیرغم نداشتن مسئولیت در این پایان نامه، با همراهی و راهنمایی بی پیرایه خود، کمال لطف را در حق نگارنده ابراز نمودند، تشکر و قدردانی نمایم . باز هم از خدای منان توفیق و سلامت این بزرگواران را خواهانم.

چکیده

دولت حمدانی در شهر تاریخی حلب، توسط سیف الدوله علی بن عبدالله بن حمدان در سال ۳۳۳ ق پایه‌گذاری شد. آنچه مد نظر این نوشته است، بررسی وضعیت فرهنگی این دولت می باشد، این موضوع که وضعیت فرهنگی دولت حمدانی در حلب چگونه بوده و این وضعیت چه تاثیری در جامعه حلب داشته است. به نظر می رسد این دولت در ضمن توجه خاص به حفظ مرزهای اسلامی و جلوگیری از هجوم نظامی روم و بیزانس به این محدوده، توجهی ویژه و فوق العاده به امور فرهنگی در شهر حلب داشته است.

توجه دولت حمدانی به مقوله فرهنگ، زمینه ساز نهضت علمی در حلب شد، و آوازه علمی و فرهنگی حلب در شهرهای اسلامی پیچید، و سیل جویندگان علم و فرهنگ به این شهر سرازیر گردید. این نهضت علمی را تلاشهای حکومت حمدانی و جمع شدن علما و ادبای بزرگ این عصر در دربار حمدانی - به خاطر مناسب دیدن فضای فرهنگی و بستر رشد امور فرهنگی در شهر حلب - و شخصیت ویژه حاکمان حمدانی، خصوصا شخص سیف الدوله که فردی ادیب و علاقه مند به امور فرهنگی بود؛ انسجام بخشید.

علاوه بر امور علمی و ادبی، گرایش شیعی سیف الدوله و حاکمان حمدانی بعد از وی، موجب شد مذهب شیعه در اواخر حکومت سیف الدوله، تبدیل به مذهب غالب این شهر شود، آنچه حائز اهمیت است این است که تلاشهای حمدانیان با هم گرایی و هم زیستی مسالمت آمیز بین مذاهب اسلامی و حتی سائرادیان همراه بود. تلاش های فرهنگی دولت حمدانی با فعالیت های تمدنی و تلاش برای آبادانی و توسعه مراکز تحت تسلط این دولت تکمیل شد.

نتیجه مطالب مذکور آن بود که دولتی شیعی و مروج فرهنگ، موفق شد در شهر حلب، به رشد و بالندگی مذهب، فرهنگ و تمدن و آنچه مرتبط با این مقوله بود، کمک شایانی نماید، و علاوه بر فعالیت های سیاسی و نظامی مؤثر در مقابل روم و بیزانس، و حفظ مرزهای جغرافیایی اسلامی، به توسعه فرهنگی و علمی نیز پردازد، و در این عرصه نیز موفق باشد.

کلید واژه : حمدانیان، سیف الدوله، فرهنگ، علوم، ادبیات، شیعه و تشیع

فهرست مطالب

مقدمه	۱
۱. فصل اول: کلیات	۳
۱-۱ بیان مسأله	۴
۱-۲ فرضیه ها	۴
۱-۳ قلمرو پژوهش	۴
۱-۴ ضرورت و هدف انجام تحقیق	۵
۱-۵ تعریف واژه های کلیدی و مفاهیم	۵
۱-۶ روش تحقیق	۷
۱-۷ پیشینه تحقیق	۷
۱-۸ معرفی منابع	۱۱
۱-۸-۱ منابع جغرافیایی	۱۲
۱-۸-۲ سفرنامه ها	۲۶
۱-۸-۳ تاریخ های عمومی	۲۸
۱-۸-۴ تاریخ های محلی	۳۹
۱-۸-۵ تراجم و انساب	۵۰
۱-۸-۶ مطالعات	۵۵
۱-۹ محدودیت های تحقیق	۵۷
۲. فصل دوم: تاریخ سیاسی دولت حمدانی در حلب	۶۰
۲-۱ جغرافیای حلب	۶۱

۶۲	۲-۲	وضعیت اقتصادی حلب
۶۶	۳-۲	حکمرانان حمدانی در حلب
۶۶	۱-۳-۲	سیف الدوله علی بن عبدالله بن حمدان
۷۳	۲-۳-۲	سعدالدوله ابی المعالی شریف بن سیف الدوله
۷۸	۳-۳-۲	سعید الدوله ابوالفضائل سعید بن سعدالدوله
۸۰	۴-۳-۲	ابوالحسن علی و ابوالمعالی شریف
۸۰	۵-۳-۲	لؤلؤ سیفی
۸۱	۶-۳-۲	واپسین امیر حمدانی مرتضی الدوله
۸۲	۴-۲	جهادهای اسلامی حمدانی ها
۸۲	۱-۴-۲	جنگ های سیف الدوله با روم
۹۲	۲-۴-۲	جنگهای سعد الدوله با روم
۹۵	۳	فصل سوم : وضعیت فرهنگی دولت حمدانی در حلب
۹۶	۱-۳	بررسی وضعیت فرهنگی دولت حمدانی
۹۶	۱-۱-۳	اهمیت فرهنگ در نگاه حمدانیان
۱۰۲	۲-۱-۳	وضعیت فرهنگی حلب در دوره حمدانی
۱۰۳	۳-۱-۳	تأثیر فرهنگی جنگهای سیف الدوله
۱۰۶	۲-۳	علوم در دوره حمدانی
۱۱۴	۱-۲-۳	ادبیات در دوره حمدانی
۱۲۷	۴	فصل چهارم : مسایل دینی و مذهبی در دولت حمدانی
۱۲۸	۱-۴	وضعیت دینی حلب در دوره حمدانی
۱۳۱	۲-۴	مبلغان مذهبی
۱۳۳	۳-۴	تأثیر تشیع حمدانی در حلب
۱۴۲	۴-۴	مشاهد شیعی در حلب

۱۴۲	.....	۱-۴-۴	مشهد علی بن ابیطالب علیه السلام
۱۴۳	.....	۲-۴-۴	مشهد النقطه یا مشهد الحسین علیه السلام
۱۴۴	.....	۳-۴-۴	مشهد سقط یا محسن
۱۴۴	.....	۴-۴	وضعیت شیعه در حلب
۱۴۵	.....	۵-۴	کانونها و مراکز فرهنگی
۱۴۶	.....	۱-۵-۴	مساجد
۱۴۹	.....	۲-۵-۴	حوزه‌های علمی
۱۵۴	.....	۵	فصل پنجم: هنر و معماری دولت حمدانی
۱۵۵	.....	۱-۵	تاثیر فرهنگ بر هنر و معماری
۱۵۶	.....	۲-۵	هنر و معماری در دوره حمدانی
۱۶۳	.....	۶	فصل ششم: خاتمه و نتیجه گیری
۱۶۴	.....	۱-۶	نتیجه گیری
۱۶۶	.....	۲-۶	فهرست منابع
۱۶۶	.....	۳-۶	مقالات
۱۷۱	.....	۴-۶	ضمائم
۱۷۷	.....	۵-۶	نقشه ها
۱۸۷	.....	۶-۶	تصاویر

مقدمه

قرن چهارم هجری قمری، قرن دولت های مستقل و نیمه مستقل است که با اقتدار سیاسی به قدرت رسیدند، این دولت ها دارای اهداف و عملکرد های مختلفی از جمله تصاحب قدرت مرکزی، جنگ با دشمنان اسلام، اهداف فرهنگی، و مسایل دیگر بودند. این دولت ها به عنوان نماینده تفکر اسلامی، خصوصا در این دوره زمانی، فعالیت های زیادی برای توسعه فرهنگی و تمدنی انجام دادند، و اثرات این فعالیت ها به گونه ای بود که این قرن، به عنوان دوران طلایی فرهنگ و تمدن اسلامی مشهور شده است.

در میان دولت های مستقل و نیمه مستقل شیعی در این دوره، دولت حمدانی شام هم، صاحب فعالیت ها و آثار قابل توجهی بوده است، رویارویی مداوم ایشان با روم و انجام جهادهای مستمر، از امتیازات ویژه این دولت بوده است، که زمینه توسعه فرهنگی و جاهت سیاسی و دینی را برای ایشان در پی داشت. دولت حمدانی که توسط سیف الدوله در شهر حلب تأسیس شده بود، فعالیت ها و اقدامات فرهنگی را به عنوان سرلوحه برنامه های خود پیگیری می کرده است.

مهمترین نقش در دولت حمدانی در این برهه زمانی توسط شخص سیف الدوله که از لحاظ فردی شخصیتی علاقمند به فرهنگ بود، و خود نیز جزء ادیبان روزگار به شمار می آمد، اجرا شد، و سیف الدوله این دولت و حکومت را فرصتی برای اشاعه و توسعه فرهنگ اسلامی و خصوصا شیعی که خود به آن معتقد بود، قرار داده بود. وی حتی در مواجهه های نظامی خود با رومیان، جنبه های فرهنگی و اسلامی را مطرح می نمود.

بعد از وی نیز فرزندان او از این جنبه غافل نبودند و فعالیت ها و اقدامات فرهنگی را در برنامه خود داشتند، اگرچه تاریخ در این زمینه بسیار مسکوت و خاموش است، اما قرائن موجود، و وضعیت کلی حلب در این عصر گویای این مدعاست، که وضعیت فرهنگی حلب بسیار حائز اهمیت بوده است. این فعالیت ها زمینه ساز یک نهضت علمی بزرگ در شهر حلب شده بود، و موقعیت مناسب این شهر برای فعالیت های فرهنگی، موجب جذب بسیاری از عالمان، ادیبان، و جویندگان علم و دانش به این شهر شده بود، فعالیت عالمان و ادیبان و مبلغان دینی در این شهر، نقش بسیار مهمی در این توسعه فرهنگی و علمی داشته است، و هر کدام از این افراد به اندازه خود نقشی ایفا کرده اند.

در این نوشته سعی بر این است، تا جنبه ها و فعالیت های فرهنگی دولت شیعی حمدانی مورد جستجو و کنکاش قرار گیرند، و این جنبه که مورد غفلت محققان و مورخان قرار داشته است، کمی روشن تر شود، و تصویری تاریخی از اقدامات فرهنگی این دولت ارائه شود.

از آنجا که موضوع فرهنگ از پیچیدگی های خاص برخوردار است، درباره فرهنگ و زیرمجموعه آن باید به این نکته توجه داشت که فرهنگ، واژه ای است که شاید نتوان تعریف جامع و مانعی از آن ارائه نمود، این واژه مفهوم بسیار جامعی است که بشر دائما با آن در ارتباط بوده، و در

ادوار مختلف و به اشکال مختلف از آن استفاده کرده، و با آن مراحل مختلفی از تفکرات و جنبه‌های عملی زندگی خود را رشد و ارتقاء داده است.

فرهنگ مجموعه ای از مؤلفه های فکری و معنوی است که در سایه تلاش ذهنی بشر، در دوره های مختلف، رشد و توسعه یافته و مبنای کارهای عملی که همان تمدن بشری می باشد، شده است. عمومیت واژه فرهنگ که دستاوردهای معنوی و مادی انسان را شامل می شود، موجب می شود بسیاری از مؤلفه ها مانند: معارف، علوم، اعتقادات، هنر، اخلاق، قوانین، صنایع و بسیاری موارد دیگر که جنبه فکری و بعد از آن جنبه عملی و کاربردی در زندگی بشر دارند، تحت این واژه و مقوله قرار بگیرند. این مقوله و مجموعه گاهی تحت عناوین دیگر و از سوی خدای متعال، به انسان ارائه شده که می توان ادیان الهی را به عنوان یکی از مهمترین منابع ارائه فرهنگ از سوی خدای متعال به انسان دانست، دین اسلام هم به عنوان خاتم ادیان، دارای فرهنگ بسیار غنی و قابل توجهی در بین سایر ادیان می باشد.

لذا فرهنگ مورد بحث در این نوشته با همین عمومیت و گستردگی است، و هر آنچه ممکن است جنبه و وابستگی فرهنگی داشته باشد، مورد نظر قرار خواهد گرفت.

فصل اول

کلیات

۱. فصل اول : کلیات

۱-۱ بیان مسأله

دولت حمدانی از دولت های شیعی در قرن چهارم هجری است، که شاخه ای از آن در خطه شام به حکومت رسیده است. سیف الدوله حمدانی یکی از حکمرانان آل حمدان بوده، که در ناحیه شام، و شهر حلب، حکومتی شیعه را بوجود آورده است. حضور فعال دولتمردان این خاندان در عرصه فرهنگ و تمدن، و توجه به گسترش مبانی فرهنگی، موجب حضور افراد برجسته و فرهیختگان بسیاری در دربار ایشان، و رشد فرهنگی قابل ملاحظه ای در شهر حلب شد.

بر این اساس آنچه در این تحقیق مورد بررسی قرار خواهد گرفت، جنبه های فرهنگی این دولت، و بازیابی دلایل توجه حکمرانان حمدانی به گسترش فرهنگ اسلامی، و توسعه مبانی آن است. با توجه به این مطلب سؤال اساسی که در این زمینه مطرح خواهد شد این است: «ویژگی ها و امتیازات عصر حمدانی در حلب، به لحاظ فرهنگی چه بود، و علل توجه حمدانیان به توسعه فرهنگ اسلامی چه بود؟». در بررسی این موضوع به مؤلفه هایی چون علوم، ادبیات، مسایل دینی و مذهبی، و مسایل تمدنی در حلب پرداخته خواهد شد.

این پژوهش در پی یافتن پاسخ برای این پرسش اصلی، از میان منابع تاریخی مربوط به این دوره می باشد، و سعی در تبیین ابعاد مختلف آن خواهد داشت.

۲-۱ فرضیه ها

فرضیه اصلی تحقیق که مطابق با سؤال اساسی در این پایان نامه سعی در اثبات و روشن شدن آن می شود و مورد تحلیل قرار خواهد گرفت به شرح ذیل می باشد:

جذب تعداد بسیاری از علما و شعرا، شروع نهضت علمی در حلب، جهاد های اسلامی با اهداف فرهنگی، رشد و توسعه مذهب تشیع در این شهر، تبدیل این شهر به یک مرکز علمی بزرگ و مشهور، فعالیت های هنری و معماری حمدانی ها، امتیازات حلب در این دوره بوده است. توجه به آموزه ها و مبانی فرهنگ اسلامی، وجود فرهیختگان علمی، ادبی و مذهبی، و علاقه حکمرانان حمدانی به بحث فرهنگ و گسترش آن، علل توجه حمدانیان به توسعه فرهنگ اسلامی بوده است.

۳-۱ قلمرو پژوهش

گستره زمانی و مکانی این پژوهش محدود به عصر حمدانیان در حلب است، خیزش حمدانی ها در حلب و تأسیس دولت شیعی در آن، در فاصله سال های ۳۳۳ هجری قمری تا ۴۰۶ هجری قمری عرصه تاریخی پژوهش حاضر است.

حوزه جغرافیایی این پایان نامه نیز شهر حلب به عنوان پایتخت و مقر حکومت حمدانیان است، از همین جهت به صورت اصلی مورد توجه قرار خواهد گرفت، هرچند به دلیل ارتباط تنگاتنگ حلب با سایر نواحی مرتبط، نگاهی هم به دیگر شهرهای تحت حکومت حمدانیان خواهد شد، اما تمرکز اصلی با شهر حلب است.

موضوع مورد بحث نیز وضعیت و فعالیت های فرهنگی دولت حمدانی در شهر حلب است. چنانچه در تعریف مفاهیم و متن پژوهش توضیح داده خواهد شد، فرهنگ به معنای عام کلمه، یعنی هر آنچه ممکن است تحت تعریف و مقوله فرهنگ قرار گیرد در این پژوهش مد نظر قرار داده خواهد شد.

۴-۱ ضرورت و هدف انجام تحقیق

از آنجا که منابع تاریخی به دلیل مواجهه فراوان حمدانی ها با بیزانس، عمدتاً به ارائه تصویری نظامی از آنان بسنده کرده اند، می توان ادعا نمود که در منابع تاریخی بیشتر به نقل جنگها و فتوحات دولت حمدانی در حلب، و منازعاتی که این دولت با امپراطوری روم و بیزانس داشته است، پرداخته شده و بعد از آن، مطالب مربوط به این دولت، بیشتر اشاره به مباحث ادبی مورد توجه این دولت و ادیبان و شاعران حاضر در دربار حمدانی بوده است.

محققین تاریخ نیز همین روش مورخان را ادامه داده و در تحقیقاتی که انجام داده اند، بیشتر با رویکرد قومی و عربی و مباحث نظامی به این دولت پرداخته اند، و جنبه ها و فعالیت های فرهنگی دولت حمدانی در حلب به صورت بسیار جزئی مورد توجه قرار گرفته است.

از این رو، تشیع این دولت نه تنها مورد توجه قرار نگرفته، بلکه توسط برخی محققان و مستشرقان سعی بر مخدوش واز روی اکراه جلوه دادن این تشیع شده است. به همین دلیل ضرورت بحث بر سر جنبه های فرهنگی دولت حمدانی و مباحث تشیع این دولت به طور خاص آشکار می شود. روشن شدن تلاشهای فرهنگی این دولت و فعالیت هایی که در زمینه فرهنگی انجام داده، همچنین معلوم شدن میزان تشیع دولت حمدانی و کارهای این دولت در مورد رواج این مذهب در شهر حلب، و تأثیر تشیع حمدانی در حلب از اهداف این تحقیق به شمار می رود.

۵-۱ تعریف واژه های کلیدی و مفاهیم

فرهنگ: فرهنگ مقوله ای بسیار گسترده و قابل بسط است. تعریف جامع و مانعی از این واژه ارائه نشده است که بتوان آنرا به عنوان یک تعریف قابل استناد و کامل مطرح کرد. اما آنچه می توان به عنوان دورنمایی از معنای فرهنگ ارائه داد، شاید چنین باشد: «فرهنگ مجموعه ای از دستاوردهای

مادی و معنوی انسان است، که در سایه تلاش فکری و عملی در طول تاریخ حاصل شده و همچون میراثی برای نسلهای بعد باقی مانده است.

با این تعریف مجموعه ای از مؤلفه ها مثل معارف، اعتقادات، اخلاق، آداب و رسوم و سنت ها، علوم، هنرها، قوانین و صنایع که محصول پیشرفت ذهن انسان و تعاملات وی در اجتماع بوده است، تحت این مقوله و معنا قرار می گیرند، در این تحقیق فرهنگ با همین گستردگی معنا مدنظر و مورد توجه است و تلاش شده تا هرآنچه از این معنای گسترده در تاریخ ذیل دولت حمدانی ذکر شده است مورد نظر و توجه قرار گیرد.^۱

دولت: امروزه دولت به معنای نهاد اجرایی یک حکومت است، چیزی که به آن قوه مجریه گفته می شود. اما دولت در این تحقیق به معنای حکومت و سلسله ای از حاکمان است که حکومت منطقه ای را به دست گرفتند و مدتی بر امور این منطقه مسلط بودند. این دولت به عنوان دولتی نیمه مستقل عمل می کرد و به جهت کسب مشروعیت، خود را تحت حاکمیت حکومت مرکزی اسلامی که در آن روز حکومت عباسی بود معرفی می کرد، و بر فراز منبرها و در آغاز سخن ها نام خلیفه عباسی برده می شد، اگرچه در امور اجرایی هیچ نظری از این خلیفه خواسته نمی شد و به نظرات وی اهمیتی داده نمی شد. لذا دولت مد نظر در این تحقیق به معنای این نوع حکومت می باشد.

حمدانی: سلسله ای که از اعراب اصیل بودند، و نسل ایشان به قبیله بنی عدی بن اسامه بن تغلب بن وائل بن قاسط می رسد. اشتهار این دولت به حمدانی به واسطه حمدان بن حارث بن لقمان بن راشد بن مسعود التغلبی العدوی پدر بزرگ سیف الدوله حمدانی بوده است، ابتداء امارت این سلسله از ابوالهیجاء عبدالله بن حمدان پدر سیف الدوله بود.^۲

وی توسط خلیفه المکتفی (۲۸۹ ق) به امارت موصل گماشته شد. برادر وی حسین بن حمدان نیز از فرماندهان سپاه خلیفه عباسی بود که خدمات زیادی انجام داد. اما شخصی که در این سلسله توانست به قدرت زیادی دست پیدا کند و به مقام امیر الامراء برسد، فرزند بزرگ ابوالهیجاء یعنی حسن بود، که در پرتو خدمات زیادی که به خلیفه عباسی کرد از اجر و قرب و مقام بالایی برخوردار شد، و با همراهی برادرش علی، خلیفه المتقی (۳۲۹ ق) را در برابر ترکان یاری کردند، و حسن توسط خلیفه به مقام امیر الامراء رسید و به ناصر الدوله ملقب گردید. علی هم که لقب سیف الدوله را کسب

^۱ . فاطمه جان احمدی، تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، قم: دفتر نشر معارف، ۱۳۸۶ ش، ص ۳۷

^۲ . ابومحمد علی بن احمد بن سعید ابن حزم الاندلسی، *جمهره أنساب العرب*، تحقیق لجنة من العلماء، بیروت: دار

کرده بود و بدنبال حکومت مستقلی بود، به حلب رفت و دولت حمدانی را در این شهر تأسیس کرد. بعد از وی نیز فرزندان و نوه هایش این حکومت را ادامه دادند.^۱

ادبیات : ادبیات عرب و آنچه ذیل آن قرار می گرفته از قبیل شعر و نثر، که در قرن چهارم عموماً و در دولت حمدانی بطور خاص بسیار مورد عنایت و توجه بوده و دورانی طلایی را طی کرده است. ادبیات عرب در دوره حمدانی با توجه به اصالت عربی این دولت، و ذوق شخصی، توجه ویژه و وابستگی سیف الدوله به ادبیات و شعر عربی، و به تبع آن حضور شعرای بزرگی چون ابوفراس حمدانی، متنبی، ابوالعباس نامی و بسیاری شاعران دیگر، رشد و بالندگی خاصی در این دوره داشته است.

حضور شاعران در مجالس شعری و ادبی سیف الدوله، و تلاش ایشان برای ارائه اشعار قوی تر و زیبا تر در مقابل سایر شاعران، نتیجه ای جز پیشرفت صنایع شعری و ارائه اشعاری که همچنان به عنوان شاهد در کتب ادبی ذکر می شوند نداشت. آنچه در این پایان نامه به عنوان ادبیات ذکر می شود همین معنا را مدنظر دارد.

۱ - ۶ روش تحقیق

در تحقیق های تاریخی معمولاً روش گرد آوری اطلاعات، شناسایی منابع، فیش برداری از منابع کتابخانه ای و استفاده از کتابها و منابع تاریخی، و دسته بندی اطلاعات بر اساس تقدم و تأخر تاریخی است.

روش کار و تحقیق نیز روش تجزیه و تحلیل داده ها مبتنی بر استدلال های عقلانی و استقراء است، هرچند هرگز از توصیف و بازیابی اطلاعات تاریخی از خلال منابع نخواهد گذشت، زیرا پایه تحلیل، توصیف دقیق است، لذا تلاش بر این است که دیدگاهی تحلیلی بر اساس توصیف های تاریخی مطرح شود، و روش کار روشی توصیفی، تحلیلی است.

البته نگارنده در این تحقیق از مطالعات میدانی نیز بهره برده است و شخصاً از شهر حلب بازدید و تعدادی از مکانهای مرتبط را مشاهده نموده است، این حضور کمک شایانی در شناخت بیشتر و صحیح تر منطقه و گزارش ها، به نگارنده داشته است. تصاویر این بازدید در قسمت تصاویر ارائه خواهد شد.

۱ - ۷ پیشینه تحقیق

در مورد دولت حمدانی با توجه به این موضوع که این دولت در دوره طلایی تمدن اسلامی حضور داشته و اقدامات قابل توجهی خصوصاً در جنگ با روم انجام داده است، کار های بسیاری انجام شده است. در مورد کل دولت حمدانی یعنی دولت موصل و حلب در کارهای مستشرقان مانند

^۱ . کمال الدین عمر بن احمد بن ابی جراده ابن العدمیم ، بغیة الطلب فی تاریخ حلب، تحقیق سهیل زکار، بیروت:

آدام متز^۱ در کتاب تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری و کارل بروکلمان در تاریخ الشعوب الاسلامیه^۲ و در نوشته های نویسندگان عرب مثل تاریخ العرب خلیل فلیپ حتی^۳، تاریخ سیاسی اسلام حسن ابراهیم حسن^۴، خطط شام محمد کرد علی^۵ و نوشته های دیگر، اشاره هایی بعضا مبسوط به این دولت شده است.

اما این اشاره ها گذرا و فقط جهت اطلاع از اوضاع ایشان بوده است، و خصوصا در زمینه رویکرد فرهنگی دولت حمدانی، مطلب قابل توجهی ارائه نشده است.

کتابی که اختصاصا در مورد دولت حمدانی تألیف شده و به صورت مبسوط هم به دولت موصل و هم به دولت حلب پرداخته، و تاریخی سیاسی با نگاهی به سایر جنبه های این دولتها داشته است، کتاب «الدوله الحمدانیة فی الموصل و حلب» تألیف فیصل سامر است.

شاید بتوان این کتاب را یکی از کامل ترین تحقیقات درباره دولت حمدانی به صورت جامع، یعنی هم دولت موصل و هم دولت حلب دانست، چه از لحاظ تحقیقات و استفاده از منابع و مآخذ و چه از لحاظ موضوعات گسترده ای که این محقق در تألیف خود به آنها توجه نموده است.

وی در قسمت اول کتاب خود، در باب اول ظهور دولت حمدانی را در چهار فصل مورد بررسی قرار می دهد. در باب دوم حمدانیان در موصل را در سه فصل بیان می کند.

در قسمت دوم کتاب، حمدانیان در حلب مورد بررسی قرار گرفته اند. در باب اول تاریخ سیاسی حمدانیان حلب در چهار فصل مورد بررسی قرار گرفته است. باب دوم ارتباطات حمدانیان حلب و روم در سه فصل، که ادامه فصلهای گذشته است، را بیان کرده است. باب سوم به فرهنگ و تمدن پرداخته است، که در پنج فصل: ۱- حلب مرکز سیف الدوله (خصوصیات شهری حلب) ۲- نظام حمدانیان در شام (نظام حکومتی) ۳- زندگانی اقتصادی ۴- زندگی فرهنگی (اهتمام حمدانیان به فرهنگ، شعر، نثر، لغت و نحو، حیاة عقلی) ۵- زندگی اجتماعی

دو فصل آخر کتاب که مستقیما با امور فرهنگی مرتبط هستند کم حجم ترین قسمت کتاب را تشکیل می دهد که البته اکثر آن نیز مربوط به شعر و ادبیات است. اگر چه در جاهای دیگر هم به موارد فرهنگی و تمدنی اشاره دارد.

۱. آدام متز، تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری، مترجم علیرضا ذکاوتی قراگوزلو، تهران: امیر کبیر، ۱۳۶۴ ش، ص ۳۰ و ۴۷ و ۱۳۸ و ۳۰۷

۲. کارل بروکلمان، تاریخ الشعوب الاسلامیه، ترجمه نبیه امین فارس و منیر البعلبکی، بیروت: دارالعلم للملایین، ۱۹۹۳ م

۳. فلیپ خلیل حتی و دیگران، تاریخ العرب، بیروت: دارغندور، ۱۹۹۴ م، ص ۴۹۴

۴. حسن ابراهیم حسن، تاریخ الاسلام سیاسی و الدینی و الثقافی و الاجتماعی، بیروت: دارالجیل، قاهره: مکتبه النهضة المصریه، چ چهاردهم، ۱۴۱۶ ق، ۴ جلد، جلد سوم، ص ۳۶، ۱۲۷-۱۳۳، ۳۳۰، ۳۷۰-۳۷۵، ۳۸۴، ۳۹۱

۵. محمد کرد علی، خطط الشام، دمشق: مکتبه النوری، چ سوم، ۱۴۰۳ ق، ۶ جلد، ج ۱، ص ۱۸۷-۱۹۵ و ج ۴، ص ۲۷-۳۱

این اثر در حیطه تاریخ سیاسی بسیار قابل توجه، و دارای شیوه ای علمی است، اگر چه از تحلیل کمتر بهره برده است، ولی این جنبه کار نیز مورد غفلت قرار نگرفته است. اما در بخش فرهنگی بسیار مختصر است، و بجز مسایل ادبی و شعری به مسایل دیگر بسیار کم پرداخته شده است. خصوصاً به جنبه‌های دینی و مذهبی این دولت توجه چندانی صورت نگرفته است. اما می توان این مطلب را گفت که دید قومی عربی در این نوشته بسیار کمتر از سایر نوشته های محققان عرب به چشم می خورد. به علاوه مؤلف از منابع بسیار زیاد و خوبی بهره برداری کرده است.

این نسخه از کتاب در دو جلد برای اولین بار توسط مطبوعه الایمان در شهر بغداد منتشر شده است. جلد اول آن در سال ۱۹۷۰ م و جلد دوم آن در سال ۱۰۷۳ منتشر شده است.

در این مبحث مقاله هایی هم نگاشته شده است، مانند مقاله آل حمدان، توسط صادق سجادی در دایره المعارف بزرگ اسلامی و مقاله حمدانیان، ید الله حاجی زاده در سایت پژوهشکده باقر العلوم علیه السلام که کل حمدانیان را مورد نظر قرار داده اند، و مقاله هایی نیز مسایل مرتبط با حمدانیان را مد نظر و پژوهش قرار داده اند، مانند مقاله حسین بن حمدان خصیبی و کتاب الهدایه الکبری توسط نعمت الله صفری در فصل نامه طلوع^۱ که این شخصیت مرتبط با دولت حمدانی را مورد پژوهش قرار داده است.

اما در مورد شخص سیف الدوله در میان محققان اخیر خصوصاً محققان عرب معاصر، تألیفات زیادی انجام شده است. توصیفی ترین این تحقیقات که جامع بسیاری از اخبار سیف الدوله حمدانی است، کتاب «نخب تاریخیه و ادبیه جامعه لاخبار سیف الدوله» می باشد، که توسط ماریوس کانار تألیف شده است. این کتاب با نگاهی بیشتر توصیفی، اخبار بسیاری از کتب را درباره سیف الدوله جمع آوری نموده است، و توضیحاتی در بعض موارد ارائه کرده، که به دلیل زبان این توضیحات که زبان فرانسوی است و ترجمه هم نشده است، امکان استفاده از این توضیحات برای نگارنده وجود نداشت. این نسخه در سال ۱۹۳۴ م توسط انتشارات خزانه الکتب العربیه در الجزائر به چاپ رسیده است.

در مرحله بعد، تألیف قابل توجهی که در زمینه شخص سیف الدوله و مسائل مرتبط با وی انجام شده است، کتاب « سیف الدوله الحمدانی او مملکه السیف و دوله الاقلام» از مصطفی الشکعه است.

در چاپ دوم مولف تقسیم کتاب را به دو قسم ۱ - جغرافی، سیاسی و جنگی ۲ - اجتماعی، ادبی، علمی ضروری می داند و اضافات زیادی را در قسم دوم اعمال کرده است، چرا که سیف الدوله در این زمینه ها فعالیت‌های زیادی انجام داده است.

^۱ . نعمت الله صفری فروشانی، حسین بن حمدان خصیبی و کتاب الهدایه الکبری، فصل نامه طلوع، سال چهارم،

نیمی از کتاب به قسمت «مملکة السیف» اختصاص دارد و در نه فصل حیات شخصی، سیاسی و جنگی سیف الدوله به صورتی مبسوط مورد بررسی و توصیف قرار می‌گیرد. کتاب هم از توصیفات و هم از تحلیلهای مؤلف بهره برده و کاری علمی و ارزشمند است.

نیمه دوم کتاب مربوط به «دوله الاقلام» است که در هفت فصل به بیان حیات اجتماعی، فرهنگی و تمدنی در حلب و حکومت سیف الدوله پرداخته است. در این قسمت نیز مؤلف هم از توصیف و هم از تحلیل بهره برده است، اما در این قسمت به دلیل نگاه عربی شایع در نویسندگان عرب، همچنین نگاه متعصبانه مذهبی مؤلف نسبت به دولت حمدانی، بعض مسایل به صورتی غیر محققانه و غیر علمی بحث و بررسی شده، و نتیجه علمی از آن حاصل نمی‌شود.

به عنوان مثال تشیع حمدانی، که وی آن را تشیع ضرورت و از ترس خلافت آل بویه می‌داند،^۱ در بخش حیات فرهنگی تمام بحث بر روی شعرا متمرکز شده، و فصل مستقلی نیز به شعرا، اختصاص یافته است. بعد از آن تألیف، خطابه و شخصیت سیف الدوله بیان شده است. همانطور که مشاهده می‌شود بسیاری از مسایل فرهنگی مورد نظر قرار نگرفته و از آن کلامی به میان نیامده است، و متأسفانه دیدگاه قومی مؤلف باعث شده که به اکثر مسایل با نگاهی خاص توجه کند. از این گذشته در بعض تحلیل‌ها جنبه علمی موضوع کنار گذاشته شده و به سراغ احساسات رفته است. به هر حال در نگاهی کلی، تحقیق و تألیفی علمی و شایان توجه است و از منابع بسیار خوبی بهره برده است. عیب و نقص قابل توجه این کتاب بعد از نگاه جهت دار، نداشتن فهرست‌های مختلف به جز فهرست مطالب است، که وجهه کار را تا حد بسیار زیادی کم می‌کند.

نسخه حاضر توسط انتشارات عالم الکتب در بیروت و مکتبه المبتنی در قاهره برای دومین بار در سال ۱۳۷۹ ق منتشر شده است.

کتابهای دیگری نیز در این زمینه تألیف شده اند، مانند:

«سیف الدوله الحمدانی حیات و مزایا و مکاتبه فی التاریخ العربی» توسط محمد فرید جحا. مؤلف کتاب خود را در هشت فصل بعد از مصادر و مقدمه ارائه نموده است. فصول کتاب وی عبارتند از: ۱ عصر، خانواده، دولت ۲ حلب در تاریخ ۳ سیره سیف الدوله ۴ مناقب سیف الدوله و شجاعتهای وی ۵ فرهنگ و ادب در اطراف سیف الدوله ۶ سیف الدوله معمار و سازنده ۷ سیف الدوله شعر و مبتنی ۸ موقعیت سیف الدوله در تاریخ.

عربیت و نگاه قومی در کتاب موج می‌زند، و همین باعث بسته شدن چشمان مؤلف بر بسیاری حقایق دیگر شده است، و در این موضوع تا آنجا پیش می‌رود که به نقل از محمد عبده اشتباه خلیفه

^۱ . مصطفی الشکعه ، سیف الدوله الحمدانی او مملکة السلیف و دولة الاقلام ، بیروت: عالم الکتب، قاهره: مکتبه المبتنی،

در بکارگیری و داخل کردن غیر اعراب در حکومت دینی، که عربی بود و با این خطا تبدیل به عجمی و غیر عربی شد، را تذکر می دهد^۱. کتاب، تحقیقی مختصر است که مؤلف در آن از منابع خوبی بهره برده است.

و «القائد سيف الدولة الحمداني» تألیف حمدان عبدالمجید الکیسی که کتابی مختصر در زمینه زندگی سیف الدوله و خصوصاً فعالیت‌های جنگی وی می باشد، این کتاب از منابع قدیم و مطالعات بهره برده و در باب تمدن و فرهنگ نیز مطالب مختصری از مطالعات انجام شده نقل کرده، و البته عنصر قومیت و عربیت در آن مشهود و نمایان است. این کتاب برای آشنایی اجمالی و مختصر با زندگی سیف الدوله مفید به نظر می رسد.

در زمینه پایان نامه نیز به زبان فارسی رساله ای در مقطع دکتری با رویکرد ادبی توسط خانم بتول مشکین فام در زمینه حمدانیان با عنوان «الادب العربی فی ظل سيف الدولة الحمداني» به زبان عربی در دانشگاه تهران انجام شده است. در این رساله نکات تاریخی ادبی، از منابع تاریخی و دیوان های اشعار شاعران دوره حمدانی جمع آوری شده، و با توجه به تخصص نویسنده در ادبیات عرب، به این مسایل به شکلی تخصصی پرداخته شده است.

نقطه مشترک اکثر این تحقیقات، اشاره و تأکید فراوان بر روی جنگها و تاریخ سیاسی شخص سیف الدوله و اتکاء بر عربیت او می باشد، و رویکرد این پایان نامه که فعالیت‌های فرهنگی دولت حمدانی در حلب است، در بعضی کتب بسیار کم و در بعض دیگر به صورت حاشیه ای به آن اشاره شده است. البته بخش ادبیاتی آن تقریباً مورد نظر و بحث مفصل قرار داشته است. با توجه به موارد فوق، تحقیقی با رویکرد پایان نامه حاضر به طور خاص یافت نشد.

۸-۱ معرفی منابع

در این تحقیق از منابع مختلفی کمک گرفته شده و به آن ها مراجعه شده است. البته سعی شده است از منابع قدیمی و دست اول به بهترین و بیشترین وجه استفاده شود.

در استفاده از تحقیقات روش کار بدین صورت بوده است، تنها مطالبی از این کتاب ها نقل شود که در منابع قدیم مورد استفاده نقل نشده، و یا منابع مورد استفاده آن کتاب در دسترس نگارنده قرار نگرفته و دیدن منبع اصلی میسر نشده باشد. لذا تا جایی که ممکن بوده است تلاش شده از منابع اصیل و دست اول بهره برداری شود، مطالب از منابع اصلی نقل شوند.

منابع مورد استفاده این تحقیق به چند بخش تقسیم می شوند:

^۱. محمد فرید جحا، سيف الدولة حياته و مزایاه و مکاتبه فی تاریخ العربی، دمشق: وزارة الثقافة، ۲۰۰۷ م، ص ۱۲